

Vidare läsning

Ad patriam illustrandam. Hyllningsskrift till Sigurd Curman 30 april 1946. 1946. A. Schüek & B. Thordeman (red.). Uppsala.

Adlercreutz, Thomas. 2001. *Kulturegendomsrätt: med en kommentar till kulturminneslagen.* Stockholm.

Bexhed, Jan-Mikael. 2007-08. Svenska kyrkans förfoganderätt över sina kyrkobyggnader kontra kulturminneslagens skyddsbestämmelser – domar från Regeringsrätten. *Juridisk tidskrift* 2007-08, Nr 4, s. 883-889.

Dahlberg, Markus. 2003. Kulturmiljövården och det kyrkliga kulturarvet. *Kulturmiljövård*, 2003:2, s. 2-7.

Gren, Leif. 2000. Surveying the cultural heritage of the Swedish countryside. Success and failure during the twentieth century. *Current Swedish Archaeology*, Vol 8. s. 51-66.

Grundberg, Jonas. 1999. *Kulturarvsförvaltningens samhällsuppdrag. En introduktion till kulturarvsförvaltningens teori och praktik.* Göteborg.

Jansson, Sverker. 1974. *Kulturvård och samhällsbildning.* Stockholm.

Jensen, Ola W. 2004. *Fornlämningsbegreppets historia.* Stockholm.

Netzel, Jessica. 2007. *Fornlämningskydd, ersättning och äganderätt. Förhållandet mellan Kulturminneslagen och Grundlagen.* Juridiska institutionen, Stockholm.

Prop. 1987/88:104. Kulturmiljövård.

Robertsson, Stig. 2002. *Fem pelare – en vägledning för god byggnadsvård.* Stockholm.

Schwanborg, Ingrid. 2002. *Kulturbildning, karaktärisering och bedömning av kyrkor. En handledning för kulturmiljövården och Svenska kyrkan.* Stockholm.

Schüek, Henrik. 1932-1944. *Kgl. Vitterhets-historie- och antikvitetsakademien I-VIII.* Stockholm.

Unnerbäck, Axel. 2002. *Kulturbildning, värdering av bebyggelse.* Stockholm.

Wetterberg, Ola. 1992. *Monument och miljö. Perspektiv på det tidiga 1900-talets byggnads-vård i Sverige.* Göteborg.

Ödmann, Ella. 1993. Lagstiftning och administration berörande fornminnesvård och fysisk planering. I B. Stjernquist, mfl. (red) *Arkeologi och samhälle. Fornlämningarnas behandling i samhällsplaneringen*, sid. 31-84. Stockholm.

Exempel på andra lagar och förordningar som berör kulturarvet

Förordningen för statliga byggnadsminnen (1988:1229)

Kungl. Maj:ts kungörelse med föreskrifter rörande det offentliga byggnadsväsendet. 1920.

Miljöbalken (1998:808)

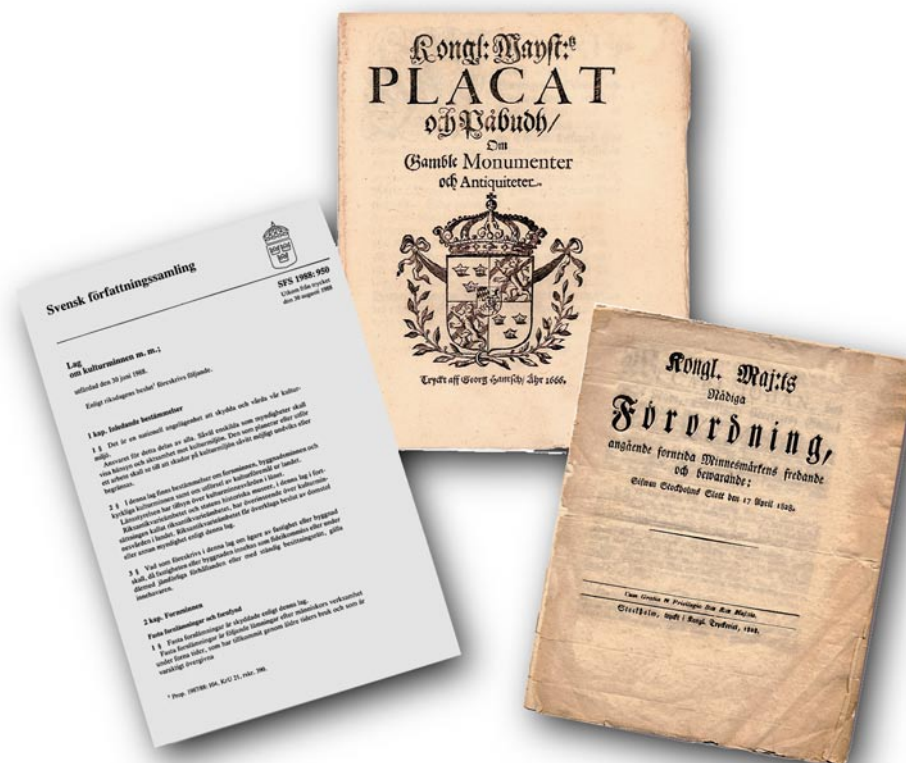
Plan- och bygglagen (1987:10)

Skogsvårdslagen (1979:429)

Väglagen (1971:948)

Lagarbete

Märkesår för 1828 års fornminnesförordning och 1988 års kulturminneslag

Inledning

I nära nog 350 år har vi i Sverige med hjälp av olika lagar och förordningar försökt värna om kulturarvet i form av fornlämningar, byggnadsminnen och kulturföremål. Den första fornminneslagen tillkom redan 1666. Sedan dess har en rad nya lagstiftningar successivt ersatt varandra. De mer centrala kom i tur och ordning 1828, 1867, 1942, 1960 och 1988. I denna utställning vill vi uppmärksamma att det i år är 180 respektive 20 år sedan 1828 års fornminnesförordning och 1988 års kulturminneslag blev instiftade.

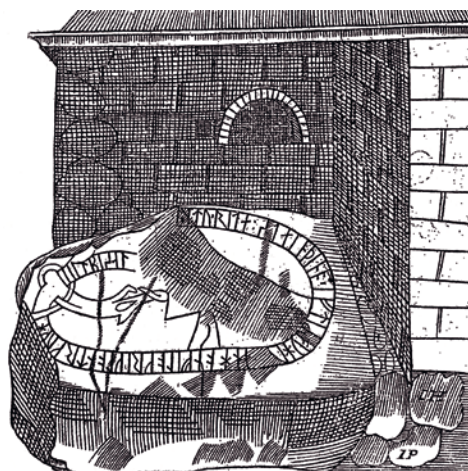
Anledningen till varför det med jämna mellanrum stiftas nya lagar är att vår uppfattning om kulturarvet förändras över tid. Nya lagtexter speglar ändrade inställningar till frågor som vad det är vi vill bevara, för vem vi anser att vi bevarar det, hur kulturarvet bör bevaras, vem som bär ansvaret och inte minst varför vi vill bevara det. Lagtexterna utgör på så vis viktiga tidsdokument och tillika vittnesmål om den tid de representerar, såsom skiftande politiska, ideologiska, sociala, ekonomiska och inte minst juridiska förhållanden. De ger också en fingervisning om olika epokers vetenskapliga ideal. Inom flera ämnen (som arkeologi, etnologi, konst- och arkitekturhistoria) är materiella och immateriella kvarlevor ett betydelsefullt källmaterial. Den forskning som bedrivs inom dessa ämnen har genom historien haft återverkningar på den juridiska hanteringen av kulturarvet.

Kulturminneslagstiftningens historia är med andra ord en lång och mångfacetterad sådan. I Riksantikvarieämbetets bibliotek (Vitterhetsakademiens bibliotek) kan den som är intresserad ta del av dessa lagtexter.

I Riksantikvarieämbetets arkiv (ATA) bevaras dokument som ger inblick i hur dessa lagar kommit till. Faktum är att en stor del av arkivets material i sig är ett resultat av dessa lagar och att Riksantikvarieämbetet som myndighet sedan 1600-talet haft till uppgift att se till att de efterlevs.

Kongl: Maysttz Placat och Påbudh om Gamble Monumenter och Antiquiteter – 1666

1666 instiftades Sveriges första fornminneslag, *Placat och påbudh om gamble monumenter och antiquiteter*. Man motiverade plakatet med att kulturhistoriska lämningar dagligen for illa av samtidens vårdslösa hantering. Skattletning och bruket av fornlämningar som byggnadsmaterial angavs som exempel. Bakom plakatets instiftande fanns även politiska motiv.

En runsten som blivit inmurad i en spis. Ur Johan Göransson's *Bautil, det är: alle svea och götha rikens runstenar* från 1750.

Sverige var under 1600-talet en europeisk stormakt. För att hävda sig i den internationella maktkampen konstruerades en storslagen forntid befolkad av heroiska göter och svear. Landskapens minnesmärken togs som intäkt för att Sverige minsann hade en lång och ärorik historia, väl i klass med kontinentens länder.

Att lagen drevs igenom var till stor del rikskanslern Magnus Gabriel de la Gardies och sedermera riksantikvarien Johan Hadorphs förtjänst; den förre hade makten att göra det, den senare idéerna om vad den skulle innehålla. Hadorph var själv en hängiven fornforskare och genomförde flera antikvariska resor. Samma år plakatet instiftades bildades med Hadorph som eldsjäl ett antikvariskt ämbetsverk och tillika lärt samfund, Antikvitetskollegiet, som även fick ansvaret för landets fornminnesvård. Som ett led i deras arbete genomfördes under senare delen av 1600-talet en riksomfattande kulturhistorisk inventering, allmänt kallad Rannsakingar efter antikviteter, huvudsakligen utförd av landets präster.

Som skyddsvärda kulturminnen räknades forntida gravar, ruiner och framförallt runstenar, dvs. monumentala lämningar som på den tiden i huvudsak sattes i samband med samhällets manliga elit, eller som det står i plakatet, "framfarne Sweriges och Götha Konungars, sampt andre theas Förnämlige Mäns och Vndersåthares Manlige Bedriffter". Plakatet avsåg i första hand lämningar på kronans egen mark och på skattejord. De som fanns på frälsejord förväntades adeln själv ta hand om. Plakatet gällde även kloster och kyrkor samt deras inventarier. Fynd i form av mynt och andra föremål av ädlare valörer berördes i ett helt annan plakat. Detta tillkom 1684 som ett

komplement till den medeltida lagen om fynd och hittegods och innebar att staten hade rätt att lösa in dessa fynd, kallat hembudsplikt.

Kongl. Maj:ts nådiga förordning, angående forntida minnesmärkens fredande och bewarande – 1828

Den främsta orsaken till att fornlämningar förstörs är olika typer av markarbeten. Just jordbruket och tidens jordbruksreformer betraktades i början av 1800-talet som det största hotet mot landets fornlämningsbestånd. Under samma period nådde den nationalromantiska våg som drog över Europa även Sverige. Intresset för det förflutna och forntidens kvarlevor ökade och därmed också kravet på en ny och modernare fornminnesförordning. En sådan blev instiftad 1828 vilket motiverades med att äldre lagstiftning, som det står i förordningen, "rörande wården och bewarandet af forntidens Minnesmärken, kommit i glömska och förgätenhet". Förordningen föregicks av ett omfattande förarbete av fornforskare som Jacob Adlerbeth, Leonard Fredrik Rääf och Nils Henrik Sjöborg.

De typer av lämningar som förordningen avsåg var ungefär de samma som i plakatet, dvs. dem från förhistorisk tid och medeltid. Till skillnad mot plakatet innebar 1828 års förordning ett generellt skydd för landets fornlämningar oavsett var de befann sig. Däremot upphävdes delvis det tidigare oinskränkta skyddet. Om inga hinder förelåg kunde markägaren nämligen få tillstånd att ta bort en fornlämning i samband med bygg- och jordbruksarbete. Ett sådant företag skulle i god tid anmälas till Vitterhetsakademien som med förordningen officiellt fick ansvaret för landets minnesvård.

Enbart om man fann en fornlämning vara en ”synnerlig historisk märkvärdighet” kunde ett sådant företag nekast. Jordägaren kunde då räkna med en viss kompensation i form av ekonomisk ersättning.

I förordningen angavs vidare att gamla mynt och föremål av ”guld, silfver, koppar, metall, sten, trä, eller andre konststycken” skulle hembjudas åt staten och att inventarier i landets kyrkor skulle dokumenteras. De senare fick heller inte avyttras utan akademiens godkännande. Kännedom om förordningen skulle allmänheten få genom att den i ”april månad hwartantat år i rikets kyrkor upläses”. Ansvaret för att förordningen efterlevdes ålades landets befallningshavare, konsistorier, präster och kronobetjänter. Bedömningen huruvida åtal skulle väckas om någon överträtt lagen vilade på riksantikvarien själv.

Lärbo kyrka på Gotland. Akvarellerad teckning från 1816–1830 av lantmätaren Lars Cedergren. Riksantikvarieämbetets arkiv.

Kongl. Maj:ts nådiga förordning, angående forntida minnesmärkens fredande och bewarande – 1867

1867 instiftades seklets andra fornminnesförordning. Den hade föregåtts av en utredning under ledning av riksantikvarien Bror Emil Hildebrand. I förordningen skärptes skyddet vilket innebar att det blev svårare att få tillstånd att ta bort en fornlämning. Undantag gjordes för markexploatering med stort allmänintresse såsom byggnad av kanaler, järnvägar och vägar. Även skyddet för landets kyrkor stramades upp vilket skedde i en tid då mängder av medeltida kyrkor blev rivna i församlingar som valt att gå samman för att bygga större, gemensamma kyrkor. Ännu en nyhet var etableringen av begreppet ”fast fornlämning” som alltså är den juridiska beteckningen för en lagskyddad fornlämning.

Fornminnesförordningen vittnar om en tilltagande professionalisering och centralisering av svensk arkeologi och fornminnesvård. Listan över olika lämningstyper är avsevärt längre och mer detaljerad än i sina föregångare. Skyddet omfattade även, som det står ”andra likartade minnesmärken av den ålder, att de numera icke kunna anses tillhöra enskild egare”. Detta så kallade övergivenesskriterium finner vi ännu i dagens kulturminneslag. I förordningen artikulerades även det krav på tillstånd för att få undersöka en fornlämning som i praktiken hade gällt sedan föregående förordning.

I den hembudsplikt som ingick kunde man läsa att staten vid sidan av guld- och silverföremål hade rätt att lösa in bronsföremål till sina samlingar på Historiska museet. Till saken hör att bronsföremål var mycket

Under 1800-talet infördes kravet på tillstånd för att få genomföra en arkeologisk undersökning. Foto från utgrävning 1912 av järnåldersgravfält vid Smörkullen i Alvastra, Östergötland. Riksantikvarieämbetets arkiv.

populär samlarobjekt bland tidens privata fornforskare. 1873 drev dessa via Svenska Fornminnesföreningen igenom en lagändring som innebar att föremål av brons undantogs från hembudsplikten. 1886 kom även ett tillägg till lagen som innebar att lämningar som inte är synliga ovan mark – såsom boplatser och vissa typer av gravar – också var fredade. Tillägget motiverades tidsenligt av riksantikvarien Hans Hildebrand med att dessa fornlämningstyper var viktiga för den arkeologiska vetenskapen.

Lag om fornminnen & Lag om skydd för kulturhistoriskt märkliga byggnader – 1942

Mitt under det brinnande kriget, då stora kulturvärden gick förlorade på kontinenten, instiftades i Sverige flera nya lagar som berörde kulturarvet. En av dessa var en ny lag om fornminnen. Lagen hade föregåtts av flera utredningar varav den sista och avgörande lades fram 1938. Samma år påbörjades en riksomfattande inventering av landets fasta fornlämningar som i två omgångar skulle pågå fram till mitten av 1990-talet.

I det stora hela tog man fasta på 1867 års förordning liksom 1886 års tillägg. Bland nya lämningstyper som omnämns var märkliga färdvägar, broar och vissa fasta naturföremål. Nytt med lagen var också att det till en fast fornlämning hörde ett ”område på marken som tarvas för att bevara fornlämningen”. För att bereda plats åt yngre lämningstyper ersattes äldre uttryck och begrepp som ”hednisk tid” och ”forntid” med mindre tidsangivande sådana såsom ”åldriga”, ”tidigare inbyggare” och ”fordom övergivna”.

Vad som på sikt skulle få stora konsekvenser för kulturminnesvården och arkeologin var att lagen föreskrev att exploatören själv skulle stå för undersökningskostnaden om en fornlämning berördes av exploateringsarbete: ”Erfordras med anledning av allmänt eller större enskilt arbetsföretag som berör fast fornlämning, att särskild undersökning av fornlämningen företages eller särskild åtgärd vidtogs för att bevara den, skall kostnaden därför åvila företaget, såvitt det icke på grund av särskilda förhållanden finnes obilligt”.

En annan lag som tillkom 1942 avsåg enskilt ägda kulturhistoriska byggnader och var därmed den första i sitt slag i Sverige. Vården av statliga byggnader och kyrkor berördes sedan tidigare i en kunglig kungörelse från 1920. Till skillnad mot fornminneslagen förutsatte byggnadsminneslagen ett frivilligt deltagande från fastighetsägarnas sida. För att en byggnad skulle bli föremål för särskild omvårdnad krävdes deras medgivande. I likhet med fornminneslagen avsåg vården även ”därtill hörande park eller trädgård eller område, som eljest tarvas för att bevara byggnaden”.

Lag om byggnadsminnen – 1960

1942 års byggnadsminneslag visade sig snart vara otillräckligt. Bristfällig information och den frivillighet som vården grundade sig på medförde att få fastigheter blev klassade som byggnadsminnen. Många befarade en ekonomisk belastning och att det skulle hämma den egna brukningsrätten. I en proposition till en ny lag poängterades att nya och mer verkningfulla åtgärder var akuta då mängder av kulturhistoriskt värdefull bebyggelse stod inför hotet att fullständigt raseras. Hotet gällde inte minst städerna där saneringsåtgärder och modernisering inneburit att äldre bebyggelse fått ge plats åt modernare.

1960 kom så en ny byggnadsminneslag. I portalparagrafen kan man läsa att en ”Byggnad som bevarar egenarten hos gången tids byggnadsskick eller minnet av historisk betydelsefull händelse och som med hänsyn därtill är att anse som synnerligen märklig, må av riksantikvarien förklaras för byggnadsminne”. Således kunde en fastighet byggnadsminnesförklaras utan

ägarens godkännande. För att effektivisera skyddet skulle ett register över samtliga byggnadsminnen upprättas – dessa uppgifter ingår idag i Riksantikvarieämbetets Bebyggelseregister. Därtill skulle skyddsföreskrifter för varje enskild byggnad utfärdas. Samtidigt sökte man undvika att ägaren pålades allt för stora praktiska uppgifter och ekonomiska utgifter. Om nyttjanderätten blev för inskränkt och fastighetsvärdet på grund av omständigheterna minskade skulle ägaren kunna räkna med en viss ekonomisk ersättning.

Zachauska gården i Mariestad i Västergötland, en borggård från 1700-talet. Byggnadsminne 1980, tidigare skyddad enligt 1942 års lag. Foto: Nils Olsson, Riksantikvarieämbetet.

Lag om kulturminnen m.m. – 1988

Den 1 januari 1989 trädde den senaste i raden av kulturminneslagar i kraft. Syftet var att skapa en gemensam lag för samtliga kulturminnen – fornminnen, byggnadsminnen, kyrkor med inventarier och begravningsplatser – liksom kulturhistoriska föremål och ortnamn. I mångt och mycket utgick man från innehållet i den tidigare fornminneslagen, byggnadsminneslagen och lagen om utförelse av kulturföremål. Byggnader i statlig ägo skyddas alltså av en särskild förordning som instiftades samma år. En nyhet med lagen var att bronsföremål åter kunde hembjudas av staten. Sedan 1976 är även minst 100 år gamla skeppsvrak skyddade.

För att lämningar i landskapet skall klassas som fasta fornlämningar skall de vara ”lämningar efter människors verksamhet under forna tider, som har tillkommit genom äldre tiders bruk och som är varaktigt övergivna”. För att en byggnad skall bedömas som ett byggnadsminne skall den alltså vara ”synnerligen märklig genom sitt kulturhistoriska värde” eller ingå ”i ett kulturhistoriskt synnerligen märkligt bebyggelseområde”.

I portalparagrafen till kulturminneslagen fastslås att det är ”en nationell angelägenhet att skydda och vårda vår kulturmiljö” och att ansvaret delas av alla. Det är landets länsstyrelser som sedan mitten av 1970-talet står för den regionala tillsynen över kulturmiljön, dock alltså under överinseende av Riksantikvarieämbetet. Ansvaret för kyrkliga kulturminnen delas liksom före skiljandet år 2000 mellan staten och Svenska kyrkan. Separationen innebar dock vissa förändringar i kultur-

Forsbacka bruk, Valby sn, Gästrikland. Foto: Bengt A Lundberg.

minneslagen som att Svenska kyrkan får en s.k. kyrkoantikvarisk ersättning.

Begreppet kulturmiljö skvallrar om en delvis ny inställning till kulturarvet. Under 1960- och 1970-talen blev problemen med miljöförstöring och den tilltagande exploateringen allt mer påtagliga. För att bemöta dessa hot blev såväl natur- som kulturminnesvården mer regionaliserad och samtidigt integrerad i den allmänna och lokala samhällsplaneringen. Istället för enskilda ålderdomliga objekt i form av fornlämningar och byggnader lade man istället fokus på hela miljöer och landskapsavsnitt med hela dess innehåll. Därmed har även det yngre kulturarvet fått en alltmer självklar plats inom kulturmiljövården.